

Семеній О. М.,
адвокат, аспірант кафедри адміністративного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСІБ ПРАВОМ НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ ВІД ПОРУШЕНЬ ІЗ БОКУ СУБ'ЄКТІВ ПУБЛІЧНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ: ПРАКТИЧНА СТОРОНА ПИТАННЯ

PROVIDING PERSONS WITH THE RIGHT OF JUDICIAL PROTECTION FROM VIOLATION OF THE SUBJECTS OF PUBLIC ADMINISTRATION: PRACTICAL PART OF THE QUESTION

Стаття присвячена питанню проблематики забезпечення осіб правом на оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації. З'ясовано основні європейські стандарти справедливого суду в адміністративному судочинстві. Розкрито зміст способів судового захисту через судову практику. Зроблено висновок про важливість дотримання стандартів справедливого суду задля ефективного захисту порушених прав та інтересів осіб.

Ключові слова: суб'єкти публічної адміністрації, судовий захист, адміністративний суд, адміністративне судочинство, стандарти справедливого суду, право на оскарження.

Стаття посвячена вопросу проблематики обеспечения лиц правом на обжалование решений, действий или бездействий субъектов публичной администрации. Определены основные европейские стандарты справедливого суда в административном судопроизводстве. Раскрыто содержание способов судебной защиты через судебную практику. Сделан вывод о важности соблюдения стандартов справедливого суда для эффективной защиты нарушенных прав и интересов лиц.

Ключевые слова: субъекты публичной администрации, судебная защита, административный суд, административное судопроизводство, стандарты справедливого суда, право на обжалование.

The article is devoted to the issue of providing persons with the right of appeal decisions, actions or omissions of the subjects of public administration. The author identifies the main European standards for a fair trial in administrative proceedings. The article highlights the content of the ways of judicial protection through judicial practice. The conclusion made about the importance of observing standards for a fair trial for effective protection of violated rights and interests of persons.

Key words: subjects of public administration, judicial protection, administrative court, administrative proceedings, standards for a fair trial, right of appeal.

Постановка проблеми. Однією з основоположних ознак правової держави є положення, що держава, реалізуючи свої управлінські функції у взаємовідносинах із фізичними та юридичними особами, зобов'язана визнавати непорушність прав, інтересів осіб і керуватися тим, що будь-яке їх обмеження чи звуження допускається лише в межах закону. Основний Закон стверджує, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ч. 2 ст. 3 Конституції України [1]). Водночас, сфера управління у сучасній державі є настільки широкою, що законодавство не завжди в змозі передбачити та врегулювати таку кількість ситуацій для встановлення правил, меж, порядку, процедури взаємодії суб'єктів публічної адміністрації з зацікавленими особами. Відтак, для недопущення вторгнення уповноважених суб'єктів у права та інтереси осіб доволі суттєвою гарантією є право на оскарження їх рішень, дій та бездіяльності.

Стан наукового дослідження. Дослідженню та аналізу права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів публічної адміністрації, з'ясуванню сутності ефективного засобу захисту адміністративними судами прав, свобод та інтересів у публічно-

правовій сфері приділяли увагу вчені-адміністративісти: А. Барак, В.М. Бевзенко, Л.М. Белкін, А.Г. Гулик, А.І. Елістратов, О.В. Константиї, Р.П. Куфтирєв, Г.П. Мельник, Ю. Панейко, К. Рейтєнайер, М.Б. Рісний, М.І. Смокович, Т.І. Фулей та ін.

Метою статті є дослідження та аналіз питання забезпечення осіб правом на захист адміністративним судом від порушень із боку суб'єктів публічної адміністрації через призму судової практики.

Виклад основного матеріалу. Адміністративний розсуд суб'єктів публічної адміністрації у випадках сумніву в законності його здійснення може бути піддано адміністративному оскарженню в позасудовому та судовому порядкух. Право на звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина гарантується у ч. 2 ст. 8 Конституції України. Як зауважено Конституційним Судом України, «рішення, прийняті суб'єктами владних повноважень, дії, вчинені під час здійснення управлінських функцій, а також невиконання повноважень, встановлених законодавством (бездіяльність), можуть бути оскаржені до суду» [2]. В Україні спеціальними судами, що вирішують спори щодо законності діяльності суб'єктів публічної адміністрації, є адміністративні суди.

Позасудовий порядок оскарження рішення, діяльності чи бездіяльності суб'єкта публічної

адміністрації полягає у перевірці вчиненого цим суб'єктом адміністративного розсуду вищим органом на предмет законності його застосування. Для прикладу, таке положення закріплено в п. 86.7 ст. 86 Податкового кодексу України [3] і полягає у розгляді контролюючим органом заперечень сторони у разі незгоди з актом, складеним за результатами проведеної перевірки податковим органом. За результатом розгляду таких заперечень та обставин справи в цілому контролюючий орган приймає рішення, яке надалі може бути піддане судовому контролю.

Аналогічне положення щодо права на адміністративне оскарження як першочерговий засіб захисту порушених прав перед зверненням до суду закріплено і в інших законодавчих нормах. Так, ст. 21 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [4] визначено, що суб'єкт господарювання має право звернутися до відповідного центрального органу виконавчої влади або до судових органів щодо оскарження рішень органів державного нагляду (контролю).

Існування такої двоінстанційної системи (оскарження органом адміністративної влади та спеціалізованим судом) зумовлене об'єднанням двох концепцій – французької та німецької відповідно. Цінність існування обох систем полягає у якості перевірки та у зменшенні навантаження на окрему з них. Якість перевірки є результатом оцінки адміністративного розсуду судовими органами, оскільки адміністративні органи вищих інстанцій, у разі перегляду здійсненого розсуду підпорядкованими їм органами, максимально прагнуть відстояти інтереси своїх колег, відтак, прийняте рішення має суб'єктивний характер. Однак адміністративне оскарження є запорукою зменшення навантаження на судову владу, оскільки відсоток приватних осіб, які зацікавлені у відстоянні свого порушеного права та захисті своїх інтересів шляхом оскарження здійсненого розсуду в судовому порядку, є значно меншим, враховуючи загальну кількість прийнятих рішень. Це пов'язано з тим, що не всі рішення чи діяльність (бездіяльність) суб'єктів публічної адміністрації та вчинений ними адміністративний розсуд виявляється спірним та оскаржується сторонами. Водночас не можна стверджувати, що адміністративні суди не завантажені у своїй діяльності, що підтверджується значною кількістю справ та відкритих проваджень у судах. Даний факт також відображається на строках розгляду справ, що є значним недоліком адміністративної судової системи. Отже, у разі порушення прав та інтересів особи суб'єктами публічної адміністрації під час здійснення ними своїх повноважень суттєвим засобом правового захисту є звернення до суду шляхом подачі відповідної позовної заяви (адміністративного позову).

Переваги оскарження діяльності уповноважених суб'єктів у судових органах, а не адміністрацією, ще на початку ХХ ст. вбачав А.І. Елістратов [5, с. 20]. З позиції науковця, право адміністративного позову означає підпорядкування правлячої влади судовому контролю. Реальність судового контролю

забезпечується відокремленням органів адміністративної юстиції від органів самого управління, оскільки недопустиме створення ситуації, за якої представник правлячої влади виявився б суддею у своїй власній справі. Адміністративна юстиція повинна бути організована як незалежний суд, у якому судді є самостійними від правлячої влади, а провадження реалізується з дотриманням принципів гласності, рівноправності сторін та ін.

Доречно зазначити, що у своїй науковій діяльності професор Ю. Панейко дійшов твердження, що історично першочергова мета адміністративного судочинства полягала у реалізації індивідуальної ідеї, тобто у забезпеченні прав і охороні інтересів громадян, а надалі була трансформована в універсальну ідею, оскільки перейняла на себе функцію контролю цілого правно-державного порядку [6, с. 384–385].

Міжнародна спільнота відстоює значення компетентності, незалежності та неупередженості органів судової влади у питанні захисту прав людини, оскільки здійснення всіх інших прав цілком залежить від належного здійснення правосуддя. За відсутності незалежного суду стає неможливим захист прав і свобод людини. Таку правову позицію наведено у преамбулі Бангалорських принципів поведінки суддів від 19 травня 2006 р., схвалених Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН [7].

У контексті вказаної позиції існування самостійного інституту адміністративної юстиції розглядається доцільним та таким, що забезпечує реалізацію верховенства права.

Європейськими стандартами справедливого суду в адміністративному судочинстві, зокрема, є забезпечення права на такі дії:

- ефективний засіб захисту в національному органі;
- доступ до суду;
- справедливий судовий процес;
- обов'язковість виконання судового рішення [8, с. 190].

Стосовно засобів захисту в адміністративних судах, процесуальний кодекс встановлює забезпечення кожній особі права на судовий захист у випадках порушення її прав, свобод та інтересів рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень – ч. 1 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України, прийнятого 2005 р. (далі – КАС України 2005 р.) [9] та ч. 1 ст. 6 Кодексу адміністративного судочинства України, прийнятого 2017 р. (далі – КАС України 2017 р.) [10]. Слід звернути увагу, що КАС України 2005 р. не містить єдиного переліку способів захисту, які може обрати позивач у разі подачі адміністративного позову. Однак, ст. 105 «Форма і зміст адміністративного позову» та у ст. 162 «Повноваження суду при вирішенні справи» КАС України 2005 р. містять положення, на які слід опиратися під час подачі позову. Зокрема, ч. 4 ст. 105 КАС України 2005 р. визначає перелік вимог, які можуть бути заявлені у позові проти суб'єкта владних повноважень, а саме:

- скасувати чи визнати нечинним рішення суб'єкта владних повноважень;
- зобов'язати прийняти рішення, вчинити певні дії чи утриматися від їх вчинення;
- стягнути кошти на відшкодування шкоди, завданої незаконними рішенням, дією чи бездіяльністю;
- виконати зупинену чи невчинену дії;
- встановити наявність/відсутність компетенції (повноважень);
- відчужити земельну ділянку задля суспільної необхідності.

Водночас, у КАС України 2017 р. стаття, що визначає право на судовий захист, викладена ширше. Так, законодавцем у ст. 5 КАС України 2017 р. «Право на звернення до суду та способи судового захисту» визнано способи захисту, які зацікавлена особа може обрати під час звернення до адміністративного суду. Зокрема, передбачено, що особа може просити:

- визнати протиправним та нечинним нормативно-правовий акт чи окремі його положення;
- визнати протиправним та скасувати індивідуальний акт чи окремі його положення;
- визнати дії суб'єкта владних повноважень протиправними та зобов'язати утриматися від вчинення певних дій;
- визнати бездіяльність суб'єкта владних повноважень протиправною та зобов'язати вчинити певні дії;
- встановити наявність або відсутність компетенції (повноважень) суб'єкта владних повноважень;
- стягнути із суб'єкта владних повноважень кошти на відшкодування шкоди, завданої його протиправними рішеннями, дією чи бездіяльністю.

Наведений змінений законодавцем у 2017 р. перелік також не є вичерпним, оскільки захист може здійснюватися адміністративним судом і в інший спосіб, що не суперечить закону та є ефективним від порушень із боку уповноважених державою суб'єктів.

З аналізу вказаних статей вбачається, що зміни щодо перенесення переліку вимог із однієї статті до іншої здійснені законодавцем для полегшення зацікавленим особам обрання способу захисту своїх прав, свобод та інтересів від свавілля з боку суб'єктів владних повноважень. Щодо змісту самих вимог, то вони також зазнали змін шляхом їх спрощення – виключено вимоги про виконання зупиненої чи невчиненої дії та про примусове відчуження земельної ділянки для суспільних потреб. Водночас, слід звернути увагу, окремим пунктом виділено вимогу про визнання протиправним та скасування індивідуального акту. Дане доповнення є актуальним з огляду на судову практику щодо розгляду таких актів і пов'язане із введенням до нового процесуального кодексу поняття індивідуального акту. Таким чином, у КАС України 2017 р. визнаються такі способи реалізації публічного адміністрування: вчинення дій чи бездіяльності, прийняття нормативно-правового акту чи індивідуального акту. Як було досліджено у попередньому розділі, суб'єкти публічної адміністрації можуть застосувати адміністративний розсуд шляхом прийняття

адміністративного акту, нормативного акту, адміністративного договору, актів-дій, актів-планів. Уповноваженими суб'єктами можуть бути ухвалені постанови, розпорядження, акти, акти перевірки, рішення, протоколи тощо. Отже, вбачається, що не всі інструменти публічного адміністрування, які на практиці застосовуються суб'єктами публічної адміністрації, перераховано як такі, що підлягають оскарженню. Водночас, відсутність інших інструментів у переліку не свідчить про неможливість їх оскарження, а лише вказує на узагальнення різних видів інструментів під єдиним поняттям «рішення». Дана обставина може породжувати плутанину у визначенні предмета оскарження серед осіб, які звертаються до суду по захист від порушень із боку суб'єктів публічної адміністрації, оскільки не всі рішення підлягають оскарженню. Тобто, позивачу слід звертати увагу на те, чи містить воно ознаки того рішення, право на оскарження якого передбачено процесуальним законодавством.

Законодавче закріплення способів захисту, якими може скористатися особа у поданні позову, розцінюємо позитивно, оскільки дана норма має важливе значення в реалізації завдань адміністративного судочинства. Крім того, вона сприятиме визначенню та конкретизації позивачем своїх вимог, належному з'ясуванню судом питання, щодо захисту яких прав, свобод та інтересів звертається позивач. Проте відсутність визначення самого поняття способів захисту може призвести до розходжень у судовій практиці та дискусій у трактуванні серед науковців та юристів-практиків.

Важливість обрання належного способу судового захисту задля ефективного захисту порушених прав та інтересів можна продемонструвати на прикладі адміністративної справи за нижченаведеними підставами та позовними вимогами.

Так, позивач звернувся до окружного адміністративного суду з позовом до відділу державної реєстрації актів цивільного стану з вимогою зобов'язати здійснити внесення змін до актового запису про шлюб – змінити національність нареченої з «українка» на «полька», оскільки вона вважає себе за національністю етнічною полькою і її сім'я сповідує римо-католицьку віру. Суди першої та апеляційної інстанцій було відмовлено у задоволенні позовних вимог [11]. Позиція адміністративних судів обґрунтована тим, що позивач помилково ототожнює такі поняття, як «внесення змін до акту цивільного стану» та «встановлення певних фактів, що мають юридичне значення», у даному разі – встановлення належності особи до певної національності, що стосується юрисдикції загальних судів і розглядається в порядку цивільного судочинства. Висновок судів зводиться до того, що позивачем неправильно обрано спосіб захисту своїх прав та інтересів. Так, якщо позивач вважає за необхідне встановити факт спорідненості з поляками за національністю, йому, за правилами цивільного судочинства, слід звернутися до загального суду, а вже саме рішення суду про задоволення позовних вимог буде беззаперечним доказом

та підставою для органу державної реєстрації актів цивільного стану для внесення змін до відповідних актових записів.

Наступним прикладом неналежного обрання способу захисту може бути адміністративна справа, в якій підприємство звернулося до окружного адміністративного суду з позовом про визнання незаконними дії державного виконавця щодо винесення постанови про накладення штрафу та зобов'язання цього виконавця скасувати вказану незаконну постанову. Так, адміністративний суд зазначив [12], що позивач, заявляючи вимогу про зобов'язання відділу державної виконавчої служби скасувати незаконну постанову, неправильно обрав спосіб захисту порушеного права, оскільки, згідно з вимогами Закону України «Про виконавче провадження», державний виконавець не має повноважень для перегляду та скасування власного рішення. Отже, у суду відсутні підстави для покладення такого обов'язку на відповідача.

Не менш важливим аспектом у зверненні до суду є те, що судовий захист має бути ефективним, тобто таким, що:

1) призводить до необхідних результатів; одержаний результат має бути адекватним фактичним обставинам справи;

2) забезпечує поновлення порушеного права. Обираючи спосіб захисту порушеного права, зацікавлена особа повинна зважати на його ефективність із позиції Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [13].

Ст. 13 вказаної Конвенції забезпечує правом на ефективний засіб юридичного захисту і гарантує, що кожний, чий права та свободи порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинено особами, які здійснювали свої офіційні повноваження.

У своїх рішеннях Європейський Суд з прав людини, обов'язковість застосування яких визнано Україною, звертає увагу на таке:

– особа повинна мати практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання у її права (п. 50 рішення у справі «Церква села Сосулівка проти України» від 28 лютого 2008 р., заява №37878/02) [14];

– засіб захисту, що вимагається ст. 13 вказаної Конвенції, має бути «ефективним» як у законі, так і на практиці, зокрема, щоб його використання не було ускладнене діями або недоглядом органів влади відповідної держави (п. 75 рішення у справі «Афанасьєв проти України» від 05 квітня 2005 р., заява №38722/02) [15].

Одним із найважливіших стандартів у діяльності Європейського суду з прав людини є гарантія доступу до правосуддя (рівень доступу повинен бути достатнім, враховуючи принцип верховенства права). Водночас, слід зауважити, що доступ до правосуддя, яке здійснюється незалежним та безстороннім судом, та забезпечення права на оскарження в суді адміністративних актів є одним із необхідних елементів правової держави, обов'язковість дотримання яких визначено Венеціанською комісією [16, с. 13].

Згідно ч. 4 ст. 6 КАС України 2005 р. та ч. 5 ст. 5 КАС України 2017 р. ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в адміністративному суді, до підсудності якого вона віднесена. Система адміністративних судів складається з таких інстанцій: першої інстанції, апеляційної, касаційної, яким є Вищий адміністративний суд України, та подвійної касації – перегляд справ Верховним Судом України. З останніми змінами внаслідок судової реформи касаційна інстанція зазнала організаційних змін; законодавцем створено нову установу – Верховний Суд, в якому створено окремі палати за видами юрисдикцій. Новий касаційний суд розпочав свою діяльність у грудні 2017 р.

Судами першої інстанції, які здійснюють розгляд справ адміністративної юрисдикції, є окружні адміністративні суди та місцеві загальні суди як адміністративні суди. Розподіл справ, які підлягають розгляду у відповідних судах, вказано у ст. 18, 19 КАС України 2005 р. та ст. 20, 22 КАС України 2017 р. Проте, з позиції Верховного Суду України, вирішення всіх адміністративних справ необхідно передати з місцевих загальних до окружних адміністративних судів, що сприятиме вирівнюванню навантаження між суддями адміністративних і загальних судів, більш якісному вирішенню адміністративних спорів суддями, які спеціалізуються на розгляді таких справ [17, с.11–12].

Оцінюючи вказану пропозицію, слід зазначити, що першочерговим питанням постає доступність таких судів для приватних осіб, адже кількість і територіальне розташування спеціалізованих судів програють судам загальної юрисдикції. Лише фактичне передання всіх адміністративних справ до адміністративних судів може призвести до обмеження окремих осіб у реалізації права на судовий захист від свавілля суб'єктів публічної адміністрації. Відтак, впровадження зазначеної пропозиції потребує суттєвих структурних змін. Позитивним аспектом реалізації запропонованої ідеї бачимо підвищення рівня якості та ефективності судових рішень з огляду на вузьку спеціалізацію суддів.

Відповідно до статистичної звітності [18, с. 5–8; 19, с. 6–8; 20, с. 5–7], на розгляд до місцевих адміністративних судів (окружних адміністративних судів та місцевих загальних судів як адміністративних судів) упродовж 2014 р. надійшло 315,4 тис. позовних заяв, адміністративних справ, клопотань, заяв про перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами; упродовж 2015 р. – 254,7 тис., 2016 р. – 215,3 тис. Із кожним роком тенденція спадає. У 2016 р. зросло надходження адміністративних справ і матеріалів до місцевих загальних судів як адміністративних судів порівняно з кількістю справ, що надійшли до окружних адміністративних судів. Причиною такого збільшення слугували зміни та новели в законодавстві, у зв'язку з чим зросла кількість справ про здійснення перерахунку та виплату пенсії за віком працівникам освіти, органів прокуратури, державним службовцям, про поновлення виплати пенсій працюючим пенсіонерам. За вказані

роки найчисельнішими категоріями справ, які передаються на розгляд адміністративним судам, є спори у сфері податкових та соціальних відносин, також у 2016 р. зросла кількість справ щодо забезпечення громадського порядку та безпеки, національної безпеки та оборони України, спорів щодо проходження публічної справи.

Висновки. Підсумовуючи вищевказане, зауважимо, що роль адміністративного суду у здійсненні перевірки діяльності суб'єктів публічної адміністрації полягає у підтвердженні або спростуванні законності рішення, дій чи бездіяльності таких суб'єктів,

недопущенні зловживання дискреційними повноваженнями, що здійснюється незалежними професійними суддями спеціалізованих адміністративних судів. Досягнення єдиної судової практики у здійсненні судочинства є показником результативності та ефективності. Важливість судового контролю проявляється й у тому, що судові рішення можуть поставити «крапку» у розв'язанні принципово спірних питань, що стосуються діяльності суб'єктів публічної адміністрації, та надати відповідь, як надалі реалізовувати адміністративний розсуд у законодавчих межах за аналогічних обставин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 2011 р. у справі №19-рп/2011 про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-11>.
3. Податковий кодекс України від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст. 556. Ст. 112.
4. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05 квітня 2007 р. № 877-V. Відомості Верховної Ради України. 2007. № 29. Ст. 1001. Ст. 389.
5. Елистратов А.И. Административное право. Москва, Типография И.Д. Сытина, 1911. 89 с.
6. Бевзенко В.М., Коліушко І.Б., Радишевська О.Р., Гриценко І.С., Стецюк П.Б. Наука адміністрації й адміністративного права. Загальна частина (за викладами професора Юрія Панейка). К.: ВД «Дакор», 2016. 464 с.
7. Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 р., схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27 липня 2006 р. № 2006/23 URL: http://court.gov.ua/userfiles/file/DSA/RSU_site/2015/bangalorprinciples.pdf.
8. Захист прав людини в адміністративному судочинстві: сучасний стан і перспективи розвитку в Україні: Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю процесуальної діяльності адміністративних судів України (м. Київ, 1–2 жовтня 2015 р.) / за заг. ред. О.М. Нечитайла. К.: Ваіте, 2015. 448 с.
9. Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 р. № 2747-IV. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35, 35–36, 37. Ст. 1358.
10. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3 жовтня 2017 р. № 2147-VIII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2147-19>.
11. Ухвала Житомирського апеляційного адміністративного суду від 27 вересня 2017 р. у справі № 806/843/17 / Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69169755>.
12. Постанова Харківського окружного адміністративного суду від 10 липня 2017 р. у справі № 820/1589/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67780116>.
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята Радою Європи 04 листопада 1950 р. зі змінами та доповненнями, внесеними Протоколом № 11 від 11 травня 1994 р., Протоколом № 14 від 13 травня 2004 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
14. Рішення у справі «Церква села Сосулівка проти України»: Європейський суд з прав людини від 28 лютого 2008 р. (заява № 37878/02). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_350.
15. Рішення у справі «Афанасьєв проти України»: Європейський суд з прав людини від 05 квітня 2005 р. (заява № 38722/02). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/980_239.
16. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: науково-методичний посібник для суддів. К., 2015. 128 с.
17. Стан здійснення судочинства в Україні у 2015 р.: Збірник Верховного Суду України в рамках проекту Ради Європи «Підтримка впровадженню судової реформи в Україні» / Верховний Суд України. 112 с. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/e099d00a118d129ac22580e40048eba9/\\$FILE/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%202015.pdf](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/7864c99c46598282c2257b4c0037c014/e099d00a118d129ac22580e40048eba9/$FILE/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B7%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%202015.pdf).
18. Аналітичний огляд стану здійснення адміністративного судочинства у 2014 р. / Вищий адміністративний суд України. 2015. 45 с. URL: https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=http://www.vasu.gov.ua/userfiles/file/Statistika/Analit_oglyad_2014_rik.doc.
19. Аналітичний огляд стану здійснення адміністративного судочинства у 2015 р. / Вищий адміністративний суд України. 2016. 52 с. URL: http://www.vasu.gov.ua/userfiles/file/Statistika/anlit_oglyad_adminsudochinstva_2015.doc.
20. Аналітичний огляд стану здійснення адміністративного судочинства у 2016 р. / Вищий адміністративний суд України. 2017. 48 с. URL: http://www.vasu.gov.ua/userfiles/file/Statistika/Analit_oglyad_2016text.doc.